

SE SEKEROU NA TO NEŠLI, TO NE, SPÍŠ SE ŠVINDLEM... INTELIGENCE V NORMALIZAČNÍCH OBRAZECH POVÁLEČNÝCH DĚJIN

ALENA FIALOVÁ-ŠPORKOVÁ

„Ale jak lidem vysvětlit, že to sice vezmou sobě, ale zas sobě dají? Že to jen bude přiměřeně rozdělený podle takový starý pravdy: jak budeš dělat!“

Podivil jsem se tehdy poměrně precizní interpretaci této zásadní politicko-spoločenské myšlenky. Je to fráze? Je to schéma? A Jakub asi uhodl mé podezření.

„Vono se teď z moc věcí dělá věda, a přitom je to tolikrát prostý.“¹

Ukázka z románu *Šumavský deník* Petra Pavlíka z roku 1976 představuje prostého pracujícího, který postupuje podle svého vrozeného třídního instinktu a předává prostou a „samozřejmou“ komunistickou pravdu příslušníkovi pracující inteligence. Tedy vrstvy, která, oproti dělníkům, rolníkům či buržoazii, neměla místo v komunistické společnosti předem určené a patřila tedy k těm, „o které se vedl boj“, které bylo třeba získat na svou stranu.

Problematickému postavení inteligence odpovídaly i specifické způsoby jejího zobrazování ve společensko-historických prózách, zejména těch, jejichž cílem bylo vytvořit ideologicky vhodný obraz dějin, nabídnout „správnou“ interpretaci historie, podílet se na jejím přijetí většinou společnosti, a tím také čtenářům nabídnout návodná řešení pro „kritické“ situace. (Samozřejmě lze s úspěchem pochybovat o tom, zda byla tato díla masově čtena a jak velký reálný vliv na formování obecného povědomí o novodobých dějinách mohla mít.)

V poválečné literatuře se obraz dějin a role inteligence v nich v jednotlivých kulturně-spoločenských vývojových etapách samozřejmě proměňoval. Zatímco v prvních, budovatelských dílech byli příslušníci inteligence – a to skoro výhradně technické – přiřazováni na „správnou“ či „špatnou“ stranu podle jednoduchého schématu, v druhé polovině padesátých let se próza zaměřila zejména na jejich postupný myšlenkový přerod. V šedesátých letech společenské prózy (jejichž hlavním hrdinou byl nyní v naprosté většině právě intelektuál, rekapitulující svůj život) přestávaly plnit služebnou funkci a vyjadřovaly deziluzi ze společenského vývoje do té míry, že byly vnímány jako útok na principy samotného socialistického státu.

Předmětem našeho zájmu bude zobrazení intelektuála ve společensko-historických prózách v etapě následující, v oficiální normalizační literatuře, a to především v dílech, která si kladla za úkol zachytit poválečný vývoj Československa, jeho historické mezníky i „problematické“

etapy poúnorového vývoje. Tato díla se přitom musela vyrovnat se schematickým dědictvím let padesátých, aniž by ovšem navázala na ostře kritické vidění let šedesátých.

Představovat tuto cestu poválečných národních dějin právě na prózách, jejichž hlavními hrdiny jsou příslušníci inteligence, se jevílo celkem výhodné: cílem bylo stvořit takový typ společensko-historické prózy, který by přesvědčivě a neschematicky, případně s příslušnou dávkou „konstruktivní“ kritiky, poskytl hrdinu, jenž přes veškeré peripetie nakonec dojde k souhlasu a ztotožnění se se stávajícím režimem. A byla to inteligence, která nejspíše implikovala představu přemýšlení a hledání, a tedy i možnost postupného, neschematického a – alespoň v ideálních představách – věrohodného psychologického přerodu a následné identifikace s komunistickou myšlenkou, a tím i souhlasu s vládnoucím režimem. Na intelektuálovi bylo možné ukázat proměny společnosti i složité formování nového, „socialistického“ člověka, slovy Hany Hrzalové vyjádřit „jednotu tzv. soukromého a společenského člověka, nové rysy socialistické osobnosti, jednotu minulosti a přítomnosti“.²

Normalizační prózy, jež zobrazovaly významné poválečné historické mezníky a etapy, lze rozdělit na několik typů. Prvním z nich byly romány historizující, jež na rozsáhlém reprezentativním vzorku postav-zástupců různých tříd podrobně zachycovaly konkrétní historické události, zejména únor 1948. Tyto prózy však poetikou, způsobem zobrazení historických událostí i klasifikací postav jen opakovaly schémata budovatelské literatury let padesátých let, a proto je ponechávám stranou. Zajímavější je ten typ normalizační společenské prózy, který se pokusil starší schémata inovovat a představit i poněkud odlišný model a způsob hodnocení poválečné historie a společenského vývoje.

O tom, že se normalizační společensko-historické prózy nevydávaly pouze cestou přímého kopírování jednoduchého budovatelského schématu, vypovídá již fakt, že za vzorový román, jímž byla nově vznikající díla poměřována, byl považován Otčenáškův *Občan Brych*. Ideálem byl tedy román, vnímaný v polovině padesátých let jako projev jistého politického uvolnění, próza s postavou váhajícího intelektuála, který, ač zpočátku nerozhodný a apolitický, se přes četné peripetie ztotožňuje s vládnoucím režimem a nachází nový smysl života.

Přirovnání k Otčenáškovu dílu v dobovém kontextu představovalo nejvyšší kritické ocenění. Z normalizační produkce se ho dočkala zejména próza *Můj chlapec a já* Jaromíry Kolářové z roku 1974, prohlášená Vladimírem Dostálem za „nejlepší český román posledních let“.³ Za dalšího reprezentanta „správného“ směru a za „román desetiletí“ pak byla kritikou považována rozsáhlá próza Zdeňka Pluhaře *V šest večer v Astorii* (1982).

Obě jmenovaná díla sice shodně zachycovala poválečné dějiny očima intelektuála, každé z nich však reprezentovalo jiný typ společenské prózy: román Pluhařův, příběh středoškolského profesora a skupiny jeho studentů, kteří během dvaceti poválečných let procházejí krizemi osobními i společenskými, reprezentuje typ Bildungsromanu, zachycujícího vývoj postavy a její formování na pozadí historických událostí. Naopak dílo Kolářové představuje retrospektivní prózu, v níž vypravěčka rekapituluje své životní názory a postoje a jejich prizmatem nahlíží problémy soudobé. Podobně postupovaly např. romány Karla Houby *Postel s nebesy* a *Protokol*, *Periférie* Karla Misaře, *Čekání* Petra Klena, *Komu patří čas* Františka Stavinohy, *Červená rozeta* Ladislava Pecháčka a další. Příznačné bylo, že tato díla se od klasických schematických románů z padesátých let či jejich dědiců z let sedmdesátých a osmdesátých odlišovala i důrazem na jiné historické události.

Do pozadí například ustoupil únor 1948, dříve vnímaný jako zásadní mezník a vyvrcholení předchozích bojů. Ten je ve zmiňovaných vývojových a retrospektivních prózách sice představen jako samozřejmá věc, která přirozeně vyplývá z předchozích, zejména válečných událostí, ale změna je zřetelná v časovém záběru: únorové události již nejsou popisované po dnech a hodinách, ale jsou reflektované pouze letmo a retrospektivně („Zaplaťpánbůh, že skončilo to stupňující se napětí, deprimující ochromení celé státní mašinérie. Že je po tom nejhorším riziku, aby po třech letech svobody znovu netekla krev, tentokrát bez účasti nepřítelé zvenčí“; *V šest večer v Astorii*).⁴

Velkou pozornost zato přitahovaly proměny společnosti na počátku padesátých let, nazývaných obdobím „dogmatismu“ či „kultu osobnosti“. Příslušníci inteligence (a to leckdy i včetně samotných autorů zmiňovaných próz) totiž často patřili k té části obyvatelstva, jež byla v tomto období postižena perzekucí z politických a ideologických důvodů. Vytvoření „věrohodnějšího“ díla „o vítězství socialismu v lidech“ proto předpokládalo reflektovat historické události nejen z perspektivy vítězů, ale i z pozice těch, kteří se v padesátých letech zdáli být poraženými a pro něž vítězství nového režimu nepředstavovalo životní cíl. Na druhou stranu bylo ovšem nutné v těchto prózách sdělit, že nepřízeň nového zřízení byla jen zdánlivá a dočasná. Po překonání všech překážek totiž hrdinové konečně mohou vstoupit na cestu, která je dovede „do správného tábora“, aniž by propadli rezignaci a pasivitě, anebo naopak nezdravému fanatismu a konjunkturalismu, jak se to stalo mnohým z těch, kteří měli cestu zpočátku jasnou a bezproblémovou. Padesátá léta tak v tomto pojetí představují etapu, jež byla – právě kvůli zdolávání překážek a problémů – nezbytně nutná k nalezení správné orientace v současnosti, vedla k jakémusi „zocelení“ hrdiny v prožitých nesnázích a tím i paradoxně k upevnění jeho věrnosti režimu („tato stigmata [...] nosím hrdě dodnes“, říká hrdina Pecháčkovy knihy *Červená rozeta*).⁵ V normalizační ideologizované próze se proto tematizují i takové skutečnosti, jako bylo kádrování, vylučování ze škol a propouštění ze zaměstnání z politických důvodů, naivní budovatelské nadšení a černobílý radikalismus, stigmata v podobě špatného třídního původu či věznění z politických důvodů.

V prózách se tak objevují dva možné syžetové vzorce: v prvním hrdina přijímá roli vítěze, který je ve středu dění a jeho povinností je „prokádovat“ své kolegy, přičemž musí bojovat s nebezpečím fanatismu a radikalismu – rozhodující podíl na nespravedlivých politických rozhodnutích totiž takřka vždy nesou fanatičtí jednotlivci. Například v románu Petra Kléna *Čekání* je mladickým radikalismem „postižen“ hlavní hrdina-student, který se však nakonec poučí a na názor komunisty-fanatika, že „ideologie se musí lidem vnutit [...] a člověk se s ní musí umět prosadit, někdy i se švindlem“, může ve svých úvahách dospět k myšlence: „Se švindlem jsem na to nešel, to ne, spíš se sekerou, a i tu jsem brzy odhodil, ona taky většinou vadí.“⁶

Druhý syžetový vzorec utvářel osud těch druhých, novým režimem postižených. Tito protagonisté normalizačních próz zpravidla neemigrují, ohrožuje je však rezignace, skepse, zatrpknutí a odvrácení se od společnosti. Bylo proto potřeba jejich osud vysvětlit či zmírnit poukázáním na okolnosti, které restriktci provázely: příkladem může být Kamil Herold z románu *V šest večer v Astorii*, který je sice vyloučen z vysoké školy pro svůj třídní původ, ale významnou roli tu sehráje osobní msta jednoho z jeho spolužáků. Po mnoha ústřích a odmítnutích však dostává novou šanci a z boje vychází silnější než ostatní. Cestou určitého „změkčování“ reality jde Karel Houba v próze *Protokol*; hrdinův nucený odchod ze zaměst-

nání a pocity křivdy vysvětluje tím, že podnik stejně čekala likvidace a jeho propuštění bylo motivováno spíše nechutí vedení shánět mu nové místo. Protagonistova manželka, která je kvůli svému původu vyloučena ze studií, si najde dobré zaměstnání a nakonec profesním i osobním životem prochází spokojeně a bez pocitů křivdy.

Dalším typem hrdiny v normalizační próze je inteligence dělnická, rekrutující se buď z dálkově vystudovaných dělníků, či z chlapců-studentů z dělnických rodin. Tyto postavy se objevují v tzv. románech třídní věrnosti,⁷ v nichž je základní postoj k historickým událostem určen právě původem protagonisty: ať už je hrdina v centru dění nebo na okraji, se společenskými převraty a peripetiemi se vyrovnává tak, že prostě pevně a věrně stojí na straně dělnické třídy, a tím i celého komunistického režimu. Třídní věrnost se například v románu Jaromíry Kolářové *Můj chlapec a já* projevuje vypravěččiným postojem k uvěznění manžela z politických důvodů: nejprve situaci vysvětluje přirovnáním „to máš jako v rodině, hned hádka, třeba i pár facek, k večeři zbytky od oběda, ale hostům se podstrojuje, s hosty se jedná v rukavičkách“ a posléze klidně konstatuje: „My jsme halt jenom starý inventář, který je nutný, ale moc se na něj nedbá, poškrábe se, odře, ulomí se roh, urazí noha, poláme zámek.“⁸ Mladí dělníci většinou dálkově vystudují, aby se z nich stali – navzdory jejich touze pracovat manuálně – moudří a rozvážní ředitelé. Jejich věrnosti a pevného, neměnného postoje je poté využito v kontrastu k „blouznění“ osmašedesátého roku.

Tzv. pražské jaro bylo dalším obdobím, které autory normalizačních próz přitahovalo, neboť po relativně klidné druhé polovině let padesátých a počátku šedesátých let bylo výrazným neuralgickým bodem české poválečné historie. Vzhledem k úloze, jakou v osmašedesátém roce obecně sehrála inteligence, potažmo umělci a spisovatelé, musel být obraz inteligence v této etapě reflektován specifickým způsobem.

Jeho významným rysem bylo záměrné a pevné propojení událostí pražského jara s počátkem padesátých let, k jejichž budovatelským ideálům se „znormalizovaná“ společnost sice chtěla hlásit, jejichž praxi však nemohla bezvýhradně přijmout. Prozaici tento rozpor řešili vytvořením dvou protikladných modelů.

Jeden přinášel obraz hrdinského období, byť s někdy poněkud radikálními, leč úspěšnými budovateli socialismu v čele. Tito lidé, nejčastěji příslušníci technické, nové „dělnické“ inteligence, pak v následující zkoušce pražského jara stále setrvávají na svých pozicích, věrní marxistické, „konzervativní“ linii komunistické strany.

Druhý model dával dobu „poblouznění“ konce let šedesátých do příčinné souvislosti s „poblouzněním kultem osobnosti“. Podle něj totiž obě období tvořila analogickou „úchylku“, levou a pravou deformaci v socialistickém vývoji, na níž se příznačně podíleli stále titíž lidé, nejčastěji intelektuálové humanitně a umělecky orientovaní. Tento výklad tak přinesl mnohem praktičtější možnosti: zdiskreditovat velkou část reformních komunistů, kteří se v mládí výrazně angažovali právě v období padesátých let. V těchto prózách je proto často použito metody klíčování – v mnohých postavách lze snadno rozeznat reálné protagonisty tzv. pražského jara, nejčastěji Pavla Kohouta. V románu *Postel s nebesy* se zase Karel Houba pokusil inovovat klasické třídní schéma: hrdina věrný komunistické straně je nestraník maloburžoazního původu a fanatikem se tu stává hrdinova manželka, která pochází z dělnické rodiny a od mládí se horlivě angažuje ve straně. Přirozeným vyústěním jejího dřívějšího fanatismu je její energická účast v událostech pražského jara a následná emigrace.⁹

Úryvek z rozhovoru studenta Petra z románu *Čekání* „Se švindlem jsem na to nešel, to ne, spíš se sekerou“, jenž jsem parafrázovala v názvu svého příspěvku, tak výstižně charakterizuje většinu pokusů o normalizační inovaci původních budovatelských schémat: namísto sekery, sekýrníků a potažmo katů se uplatnila jemnější taktika, spočívající v namíchání koktejlu kritické a zároveň oslavné reflexe minulosti a charakteristiky osudů nového, socialistického člověka. V normalizačních společensko-historických prózách tato bytost kolo dějin buď sama roztáčí, nebo si v nich alespoň postupem času dokáže přes všechny přemety najít to „správné“ místo.

Citovaná úvaha hlavního hrdiny-komunisty v románu *Čekání* paradoxně ústí v nezáměrné, leč výstižné konstatování: „Každá partaj, když vsadí na švindl, dříve či později zkrachne“.¹⁰

POZNÁMKY

1 Pavlík, Petr: *Šumavský deník*. Růž, České Budějovice 1976, s. 63.

2 Hrzalová, Hana: *Spoluvytvářet skutečnost*. Čs. spisovatel, Praha 1976, s. 159.

3 Dostál, Vladimír: *Zrcadla podél cesty*. Čs. spisovatel, Praha 1987, s. 153.

4 Pluhař, Zdeněk: *V šest večer v Astorii*. Čs. spisovatel, Praha 1982, s. 145.

5 Pecháček, Ladislav: *Červená rozeta*. Melantrich, Praha 1981, s. 43.

6 Klen, Petr: *Čekání*. Profil, Ostrava 1980, s. 226.

7 blíže viz Dokoupil, Blahoslav: „K vývojovým proměnám prózy s tematikou Února“, *Česká literatura* 30, 1982, č. 2, s. 148–162.

8 Kolářová, Jaromíra: *Můj chlapec a já*. Čs. spisovatel, Praha 1974, s. 279.

9 blíže viz Šporková, Alena: „Poučena z krizového vývoje. Obraz ‚pražského jara‘ v ‚normalizační‘ próze“, *Soudobé dějiny* 12, 2005, č. 2, s. 309–333.

10 Viz poznámka 6.

Summary

Alena Šporková: The Normalization Image of Intellectuals in the Post-war History

The status of intellectuals was very problematic in the ideological concept of communist society – they were neither the victors nor the defeated. The image of intellectuals in literature of the period 1948–89 changed alongside the course of time. The paper deals with the problem of depicting intellectuals in so-called “normalization” prose, with special regard to the way the protagonists coped with the problematic period called Stalinism. The core of the analyzed material are social-historical novels describing the post-war political and social development. Although many Normalization writers (or their families) were persecuted in this period, the events of the 50’s could not be criticized or denounced in the official production. This was a reason why a new model of protagonist was created. The overcoming of doubts and complicated troubles lead this “new” protagonist eventually to the side of the “victors”, loyal to the new, neostalinistic regime. On the contrary, the characters that on the one hand participated enthusiastically in “the construction of society”, but then shared in the events of the Prague Spring with same enthusiasm were represented as the “traitors”.

